

Ярошинська О.О.

кандидат педагогічних наук,

*доцент кафедри загальної педагогіки
та педагогіки вищої школи,*

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ
БАТЬКІВСТВА У ПЕРІОД ІСНУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
ПЛЕМЕН ТА КНЯЖУ ДОБУ**

У статті здійснено аналіз виховної діяльності інституту батьківства у період існування слов'янських племен та в Княжу добу. Розкрито основні тенденції його розвитку та особливості функціонування на Україні в окреслений період.

The article analyses the parental in rearing in the Slavic Tribes and Kiev Rus period. The main tendencies of its development and functioning peculiarities in the described period in Ukraine are given.

Оновлення системи родинного виховання, її демократизація на гуманістичних засадах зумовлюють необхідність привернути увагу до вітчизняних традицій виховання підростаючих поколінь, а також до історії становлення та розвитку інституту батьківства. Адже лише ввібравши все краще з минулого і трансформували його в сьогодення і майбутнє та враховуючи вимоги життя нинішньої доби і діяльності людини, сучасний інститут батьківства зможе формувати особистість, в якій буде поєднуватися національна і вселюдська гуманістична культура.

Період існування слов'янських племен та Княжа доба є одним із тих періодів, які завжди привертати увагу дослідників. Різні аспекти життєдіяльності українських родин в окреслений період у різні часи досліджували такі науковці як С. Бабишин, М. Гайдай, М. Грушевський, В. Довженко, Т. Дяченко, Т. Мацейків, В. Постовий, М. Стельмахович,

Є. Сявавко, П. Толочко, Р. Чмелик та ін. Проте висвітлення питання розвитку поглядів на інститут батьківства і зокрема виокремлення основних тенденцій виховної діяльності інституту батьківства у період існування слов'янських племен та у Княжу добу, не знайшли належного висвітлення в працях дослідників, що і зумовило вибір теми і завдань статті.

Досліджуючи розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедagogіки, ми вважали за необхідне розпочати роботу з аналізу періоду етнічної історії давньої України на рубежі старої і нової ер, оскільки саме на цей період припадають кардинальні зміни в етнокультурному розвитку населення України. «Перше тисячоліття до нової ери в етнічній історії України позначене появою народів, які отримали в писемних джерелах власні назви. Це кімерійці, скіфи, алазони, будини, гелони, неври, меланхлени, сармати. Як і в попередні епохи, територія України поділялася на три економіко-географічні зони. Степові простори населяли іраномовні племена кімерійців, скіфів, пізніше – сармат, які були скотарями-кочовиками. У лісостеповій зоні у передскіфський час проживали хліборобські племена чорноліської культури, які, з погляду багатьох дослідників, належали до протослов'янської мовної спільності, а в скіфську добу – племена, поійменовані Геродотом скіфами-орачами, котрі також, очевидно, були протослов'янами. Поліські племена неврів та меланхеленів належали до балтійської етнокультурної сім'ї.

З рубежу старої і нової ер у межах України (її поліської і лісостепової зон) розпочинається історія слов'ян. Археологічно з ними ототожнюються зарубинецька і черняхівська культури першої половини I тис. н.е., а також корчакська і пеньківська – третьої чверті I тис. н.е. Перший період слов'янської історії умовно можна назвати венецьким, за назвою слов'ян у творах римських авторів, другий – антським, оскільки саме під такою назвою вони виступають у ранньовізантійських джерелах» [4, 4-5]. Крім слов'ян, у межах України впродовж I тис. н.е. проживали сармати, гуни, готи, болгари, авари, балти та інші народи, які активно взаємодіяли між собою і робили етнографічну карту регіону досить складною.

Надзвичайна складність етногенезу на території України виключає можливість пошуку єдиного народу – предка для сучасних українців. Упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворили сучасну етнокультурну карту України. Сучасні матеріали археологічних розвідок дали можливість ученим стверджувати, що соціальну основу слов'янського суспільства склали окремі домогосподарства, сім'ї, об'єднані у сусідську общину [4, 186]. Саме ці

домогосподарства володіли виробленою продукцією і вільно розпоряджались її залишком, обмінюючи його на ремісничі товари, предмети розкоші, вино, монети [4, 186]. М.С. Грушевський з приводу цього писав: «В землях українських й інших східнослов'янських ... – держалися до наших часів ширші родини, зложені з кількох тісніших, звичайно зв'язаних між собою спорідненням по батьковій лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини – найчастіше старшого в роді» [2, 353]. Спираючись на літературні джерела, історик описує їх так: «Члени мають спільне майно, проводять спільне господарство й мешкають вкупі, в хатках, зібраних навколо хати, де мешкає голова-домачин... Править задругою звичайно старший віком – батько або старший в роді, але обов'язково; часом домачином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли немає дорослих чоловіків, домачином може бути жінка (особливо мати-вдова), навіть дівчина» [2, 354-355]. Основою всієї господарської діяльності було хліборобство. Поряд із цим, важливу роль відігравало скотарство, помітне місце посідало також мисливство, рибальство, виплавлення заліза і бронзи, ткацтво, гончарство тощо.

Патріархальність українських племен визначала роль жінки і чоловіка в суспільстві та родині. «Чоловік і жінка – це в давнім супружесті величини не однакові, чоловік був паном родини, призначення жінки перед всім – примножати і забезпечити існування роду» [2, 346]. Але поряд із цим слов'янські та українські жінки мали репутацію дуже вірних. Такі відгуки ми маємо від візантійців, німців і арабів, які мандрували по території сучасної України. «Їх жінки чесні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи житем вдовиче жите», – пише Маврикій [2, 345] (VI ст.), а також згадують Боніфаций (VIII ст.) та Тітмар (X ст.). Очевидно, такі твердження були зроблені на основі звичаїв, за якими жінка позбавляла себе життя після смерті чоловіка. У стародавніх джерелах ми не знаходимо підтверджень зради жінок, але звичайно це не може бути прийнято за доказ, що такі факти були повністю відсутні. Високим вимогам до жінки було протиставлено повну свободу чоловіків.

Роль і статус чоловіка в суспільстві впливає на стосунки в родині та на підвищення авторитету батька. Виховання на даному періоді в своїй основі залишається трудовим, але важливо зазначити, що відповідно до вимог часу, воно видозмінюється – зростає роль військової підготовки дітей [9, 24]. Адже поступово слов'янські племена об'єднуються в могутні військові союзи, які чинять напади на Візантію, проникають далеко на південний захід Балканського півострова і сягають Рейну [4, 182]. Слов'янські народи

вступають у період військової демократії. Такі зміни в суспільстві зумовлюють видозмінення устрою, побуту слов'ян та посилюють вимоги до військової підготовки підростаючих поколінь. Поступово виникає вікова диференціація: складаються чотири класи чоловіків: отроки, юноші, мужі, старці [8, 19]. Дослідники визначають, що довгий час у наших предків, існував обряд переходу дітей чоловічої статі у клас отроків. Цей святковий обряд супроводжувався пожевною богині Рожаниці пшона, каші, а також ігрищами і змаганнями [2, 352] та символізував звільнення їх від жіночої опіки. Саме після такого переходу вони могли відвідувати чоловічі будинки молоді, які на думку педагогів були зародками шкіл.

Важливу роль у тогочасному вихованні відігравала народна іграшка, яка готувала до трудової діяльності, життя та сприяла майбутньому розвитку дитини: викликала яскраві позитивні емоції, розвивала рухи тощо. Є. Сявавко, спираючись на матеріали досліджень первісної культури, зазначає, що в стародавні часи хлопчикам відразу після народження вкладали в руки іграшкову зброю, а дівчаткам – знаряддя для прядіння і ткання [8, 20]. Близькість людини до природи, повне єднання з нею створювали умови, за яких для виготовлення іграшок використовували природні матеріали. Велике значення для творення майбутньої людської особистості мало самостійне виготовлення іграшки дитиною.

Поступово в сім'ях слов'янських племен батьки починають приділяти увагу моральності і поведінці дітей у суспільстві. Вони намагалися розвивати у молодого покоління певні ціннісні орієнтації, які відбивали тогочасні уявлення українців про ідеал людини.

Як ми вже зазначали, основна форма господарського життя слов'янських племен, принаймні тих, які відіграли головну роль в історії Київської держави, було хліборобство. Ця форма господарства мала великий вплив на соціальний, родинний устрій, звичаї та психологічні властивості наших предків. «Мирні хліборобні заняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більше можливостей, ніж пастух або ловець, задуматись над таємницями природи й людського життя» [1, 104]. Складні етнічні процеси, які відбуваються в період існування слов'янських племен, відбиваються на вдачі українського народу і на формуванні ідеалу людини. Г. Ващенко з приводу цього відзначає, що найважливішою рисою ідеалу того часу є войовничість і хоробрість [1, 108]. «Це риса варязька. Але вона під впливом слов'янської стихії ушляхетнена, позбавлена кривавої жорстокості. Друга риса, сполучена з першою, це духовний аристократизм, який полягає в тому, що людина ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідності, не своє положення, не одяг й багатство, а високі духовні якості вдачі» [1, 108]. Саме тому вчений називає живим

втіленням ідеалу того періоду Святослава Завойовича, «палкого патріота, що ніколи не вагався покласти голову за свою батьківщину» [1, 108].

У релігійних віруваннях слов'янських племен існували дві течії: обожнення природи в різних формах та культ роду. Досліджуючи дохристиянські вірування українського народу, миторополит Іларіон з приводу цього писав: «З давнього часу родина була в нас дуже міцна, бо її скріплював родинний культ» [5, 124]. Культ домашнього божества, на його думку, надзвичайно старий, а домашнє вогнище (очаг), на якому горів негасимий вогонь, здавна був головною Святиною дому, що оберігав всіх членів родини. Наші пращури вважали домовиків постійними вартовими дому і охоронцями родини. «Звичайно домовик своїм допомагає, а чужим шкодить; перед нещастям він конче появиться своїм» [5, 124]. Окремі частини хати поступово набувають ритуального значення. Так, піч була родинним вівтарем, де знаходились боги родинного вогнища; поріг – межею хати між чужим і своїм богом. Найпочесніше місце в хаті слов'янських племен – покуть, де у кутку сходяться краями дві лавки. «Новонароджену дитину, сповивши кладуть на покуті. Господар хати в свята сідає на покуть, там же садовить почесних гостей. В глибоку давнину покійників ховали під покутем або під порогом» [5, 126]. Взагалі вся хата, як ціле, дуже шанувалася в Україні з найдавнішого часу. Цей культ заповнював усе життя. На кожному кроці відчувалась присутність предків, «дідів», зокрема під час народин, весілля, поховальних обрядів. Існуючі опікувальні божества Рід і Рожениця були уособленням роду, єдності нащадків, утвердженням необхідності продовження роду.

Важливі риси релігійних уявлень українських племен – життєрадісність, ясність. Українці не мали у своєму пантеоні жорстких, суворих богів. Вони жили одним спільним життям з веселою радісною природою України і відчували її ласку.

У дослідженні доби Київської Русі на допомогу археологічним розвідкам приходять писемні джерела, які значно розширюють можливість об'єктивного аналізу родинного побуту праукраїнців та традицій сімейного виховання.

Згідно з дослідженнями українських істориків В. Довженок і П. Толочка: «З часів Київської Русі індивідуальні селянські сім'ї об'єднувались у сільські територіальні общини, які називалися «верв», «мир», «люди», «село» [3, 296]. Підтвердженням переважання в цей час малих сімей є пункти «Руської правди», які регулювали розподіл майна між братами, дітьми, а також постанови про помсту, де сказано, що право мстити мають батько і син, брати, сини, сини брата і сестри – тобто звичайний склад найтіснішого «роду» [2, 381]. Даний збірник законів виник на основі звичаєвого права тих часів, тому

він розкриває незаперечні факти поширення індивідуальної сім'ї в часи створення та розквіту Київської Русі. Р. Чмелик, досліджуючи генезу малої української селянської сім'ї, відзначає, що «на більшій території Київської Русі житель давньокиївського села, селянин-смерд, був самостійним виробником, який мав все необхідне для ведення власного господарства. Сім'я його нараховувала в середньому шість-сім осіб, на що вказують розміри селянських жител» [9, 26]. За твердженням історика, мала сім'я в ті часи співіснувала з іншими типами організації шлюбно-сімейних відносин – великою і розширеною сім'ями, які утворювалися під впливом різних спеціальних чи економічних обставин [9, 26].

Трансформувалися із «задруг» та «двориц» у індивідуальні, малі сім'ї, в українській родині відбуваються і «внутрішні» зміни. Шлюб поступово облагороджується, переймаючи елементи рівності, симпатії та спільного обов'язку. Змінюються погляди на жінку, як на власність чоловіка, встановлюється її рівноправне становище як жінки-дружини. М. Грушевський, підкреслюючи ці твердження, зазначав, що «староруське право визнавало жінку рівноцінною чоловіку, й за вбивство жінки (без вини її) чоловік платив таку ж кару, як за кожного іншого...» [2, 350]. «З смертю батька на перший план виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередньо по чоловікові; опікуна діти дістають лише в тому випадку, коли мати виходить вдруге заміж. Образ матері-вдови, розсудної, обов'язкової, зручної і навіть суворої господині або правительки описується в нашій старій письменстві, як бачимо, сильними рисами. Він сам по собі може припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про широку сферу інтересів і діяльності жінок та досить широку свободу їх» [2, 350].

Прийняття християнської релігії посилювало позиції жінки в родині. Признаючи і освячуючи лише моногамію, церква скріпляла шлюби і наділяла чоловіка – главу сім'ї, новим статусом. Подібно Христу – главі церкви, чоловік повинен бути в сім'ї не владикою, а захисником і попечителем. Зміни статусу жінки в суспільному родинному житті українців призводить до внутрішніх змін в інституті батьківства. Чоловік і дружина, ставши майже рівноправними у родинних стосунках, несуть однакову відповідальність за виховання дітей. У часи існування Київської Русі зміцнюються традиції сімейного виховання. Будучи головними вихователями, батько і мати несуть відповідальність за трудову підготовку дітей, їхню моральність і поведінку в суспільстві. Розподіл обов'язків здійснюється за традицією, яка сягає своїм корінням у часи виникнення екзогамії. Тобто, батько відповідав за трудову підготовку синів, мати – за дочок.

Важливо ще раз підкреслити особливу вагу факту рівноправного становища української жінки-матері в родині. Бо тільки з такого рівноправного становища вона могла проявити свої здібності й притаманні їй властивості та позитивно впливати на розвиток родинних взаємовідносин. Своєю природною любов'ю, м'якосердістю й доброзичливістю вона ушляхетнювала родину і тим сприяла витворенню високої родинно-побутової моралі. Тут її дії гармоніювали й посилювали відповідні впливи оточуючої природи.

Таку особливу сторінку ідеології людності Київської Русі, як високе положення жінки в суспільстві, віддзеркалює «Руська правда». Жінки володіли маєтностями, містами; брали участь у церковних справах, а княгині – у державних і суспільних. Нарешті, правління княгині Ольги впродовж 20-ти років – це теж свідчення рівноправності жінок і чоловіків.

Народна педагогіка Київської Русі має поезію пестування, різноманітні ігри та іграшки, багатий фольклор, який розкриває роль і функції інституту батьківства: «Чоловік в домі голова, а жінка – душа», «Жінка за три кути хату держить, а чоловік – за один», «До людей по розум, до мами – по серце», «Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога», «Як батька покинеш, то й сам загинеш», «Мати не купити, не заслужити». У народній творчості даного періоду жінка-мати виступає як духовна наставниця своїх дітей, підкреслюється значення її діяльності у різнобічному розвитку дитини, її самовідданість у плеканні малят. В українських родинах доби Київської Русі утверджується погляд на сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей – як святий обов'язок [7, 7].

Як правило, з беззастережною повагою і послухом ставились діти та молодь до батьків. Рахуючись з авторитетом батька і матері, прислуховуючись до їхніх порад, вони також орієнтувалися на громадську думку. Саме вона в ті часи формувала виховні ідеали, головними серед яких були: сповнений власної людської гідності трудівник-селянин-орач і мужній захисник своєї Вітчизни.

У часи занепаду Київської держави (XIII ст.) піднімалось Галицько-Волинське князівство, «що продовжило на сто років існування української держави з новим політичним осередком на заході, що об'єднало всю Правобережну Україну і зберегло її історичні традиції» [6, 183]. Як і в Київській Русі, у Галицько-Волинській державі у великій шані були книжка, освіта, школа і писемні, освічені люди; шанувалися традиції пращурів у всіх сферах життя. В родинних відносинах зберігалася рівноправність чоловіка і дружини, незаперечна повага до батьків, особливо до матері. Виховання дітей

у родині здійснювалося в контексті слов'янських традицій родинного виховання.

Отже, у період існування слов'янських племен відбуваються закріплення головних виховних функцій за сім'єю. Інститут батьківства зміцнює свої позиції в суспільстві та здійснює виховання підростаючих поколінь у контексті життя і потреб сім'ї. Виходячи з патріархальності тогочасних родин, головну роль у вихованні, як і в суспільстві, відігравав чоловік. Однак українська жінка-мати, в міру своїх особливостей, була йому опорою, піклуючись про дітей обох статей до досягнення отрочого віку та здійснюючи трудову підготовку дівчат у подальшому. Удосконалення господарської діяльності, військової підготовки, розвинутий релігійний культ з його обрядами, народна творчість – усі ці результати духовної діяльності в період існування слов'янських племен почали передаватися нащадкам не шляхом наслідування, а систематичного навчання. Відбувається перетворення «народної педагогіки з педагогіки життя в певну галузь знань і ці знання є результатом узагальненого людського досвіду в справі виховання» [8, 33].

Інститут батьківства у Княжу добу, як і в минулі століття, відігравав головну роль у вихованні. У даний період усталюється народна виховна мудрість, основним засобом якої були фольклор, міфологія, народний календар, мистецтво та ін. У традиціях і звичаях акумулювалися ідеї, які відображали осмислення правди, добра, краси в народному житті взагалі і в справі виховання дітей зокрема. У Княжу добу з прийняттям християнської релігії посилюються позиції української жінки в родині. Ці зміни статусу жінки в суспільному, родинному житті українців призводять до внутрішніх змін в інституті батьківства. Чоловік і дружина, ставши майже рівноправними у родинних стосунках, несуть однакову відповідальність за виховання дітей. Батьки в ці часи намагаються розвивати у молодого покоління певні ціннісні орієнтації, які відображали тогочасні уявлення українців про ідеал людини. Інститут батьківства, в свою чергу, виконує головні виховні функції та здійснює їх у контексті життя і потреб сім'ї, зберігаючи при цьому риси, які були притаманні йому ще з часів існування Київської держави.

Досліджувана проблема висвітлює окремі аспекти діяльності інституту батьківства у досліджуваній період, подальших розвідок потребують особливості становлення і розвитку інституту батьківства у різні історичні періоди, в різних регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 648 с.
3. Довженок В.Й., Толочко П.П. Давньоруська держава – Київська Русь // Історія Української РСР. – Т. 1., Кн. 1. – С. 242-340.
4. Етнічна історія України. – Колективна монографія. – К., 2000. – 280 с.
5. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Істор-реліг. моногр. – К.: АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-ге вид. – К., 1993. – 608 с.
7. Стельмахович М. Українська родина. – К., 1995. – 32 с.
8. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. – К.: Наук. думка, 1974. – 151 с.
9. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХХ – початку ХХ ст. (структура і функції). Львів: Інститут народознавства НАН України. – 1999. – 143 с.